

IWONA SOBOL

ROZWÓJ BANKOWOŚCI ISLAMSKIEJ

UWARUNKOWANIA
PROBLEMY
PERSPEKTYWY

ROZWÓJ BANKOWOŚCI ISLAMSKIEJ

UWARUNKOWANIA

PROBLEMY

PERSPEKTYWY

IWONA SOBOL

ROZWÓJ BANKOWOŚCI ISLAMSKIEJ

UWARUNKOWANIA
PROBLEMY
PERSPEKTYWY

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2019

Recenzja
dr hab. Piotr Masiukiewicz, prof. SGH

Redakcja wydawnicza
Katarzyna Ambroziak

Projekt okładki i stron tytułowych
Karolina Zarychta

Na okładce wykorzystano ilustrację na licencji Adobe Stock

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja dofinansowana z działalności statutowej
Wydziału Ekonomicznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-802-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Charakterystyka ekonomii islamskiej ze szczególnym uwzględnieniem finansów i bankowości	15
1.1. Prawo religijne muzułmanów – szariat i jego źródła	15
1.2. Ekonomia islamska – analiza krytyczna	20
1.3. Pojęcie finansów i bankowości islamskiej	38
1.4. Ewolucja finansów i bankowości islamskiej	43
Rozdział 2	
Zakaz stosowania oprocentowania – fundamentalna zasada bankowości islamskiej	63
2.1. Historyczne ujęcie oprocentowania i lichwy	63
2.2. Poglądy na lichwę w islamie	69
2.3. Dyskusja nad przyczynami zakazu stosowania oprocentowania przez islamskie banki	77
Rozdział 3	
Pozostałe zasady bankowości islamskiej – istota, przyczyny oraz konsekwencje ich stosowania	89
3.1. Nakaz unikania niepewności i zakaz spekulacji	89
3.2. Nakaz jałmużny	94
3.3. Zakaz inwestowania i handlowania produktami nielegalnymi	98
3.4. Koncepcja dzielenia zysków i strat jako podstawa działania banków islamskich . .	100
3.5. Rola rady szariatu w banku islamskim	103
Rozdział 4	
Specyfika i wykorzystanie instrumentów finansowych oferowanych przez banki islamskie	111
4.1. Mechanizmy finansowania oparte na koncepcji dzielenia zysków i strat	111
4.2. Instrumenty finansowania oparte na długu	116

Spis treści

4.3. Rachunki bieżące i konta oszczędnościowe	125
4.4. Depozyty terminowe	130
4.5. Systemy gwarantowania depozytów islamskich	136
Rozdział 5	
Sektor bankowości islamskiej w Malezji – studium przypadku	139
5.1. Ewolucja i czynniki rozwoju bankowości islamskiej w Malezji	139
5.2. Stan rozwoju bankowości islamskiej w Malezji na tle bankowości konwencjonalnej	149
5.3. Analiza rentowności banków islamskich i banków konwencjonalnych w Malezji	161
5.4. Czynniki determinujące rentowność malezyjskich banków islamskich	175
Rozdział 6	
Stan i perspektywy rozwoju współczesnego islamskiego sektora bankowego	185
6.1. Wielkość i struktura islamskiego sektora bankowego na świecie	185
6.2. Zakres współpracy międzynarodowej i jej znaczenie dla rozwoju bankowości islamskiej	196
6.3. Szanse i wyzwania rozwoju bankowości islamskiej	205
Zakończenie	223
Bibliografia	231
Wykaz ważniejszych skrótów	251
Spis rysunków	255
Spis tabel	256

Wstęp

Islam jest po chrześcijaństwie drugą co do wielkości pod względem liczby wyznawców religią świata. Szacuje się, że jest ich około 1,8 mld. Jest również najmłodsza z trzech wielkich religii monoteistycznych. Narodził się na Półwyspie Arabskim w VII w., a jego twórcą był prorok Mahomet. Islam powstał w średniowieczu i to na tę epokę przypada świetność tej religii – muzułmanie wnieśli wówczas olbrzymi wkład do nauki. Wśród dyscyplin naukowych, do których rozwoju się przyczynili, znajduje się też ekonomia. Byli pionierami m.in. w opracowywaniu metod wspomagających handel za pomocą arytmetyki. Wprawdzie o arytmetyce handlowej i księgowości po raz pierwszy w Europie pisał w 1202 r. w dziele *Liber Abaci* (Księga rachunków) włoski matematyk Leonardo Pisano, znany jako Leonardo Fibonacci, jednak wcześniej pobierał on nauki u muzułmańskich nauczycieli w Bougie (Afryka Północna)¹. Do wybitnych muzułmańskich ekonomistów czasów średniowiecza można zaliczyć Ibn Chalduna, który starał się wyjaśnić naturę zjawisk ekonomicznych na przestrzeni dziejów, a także analizował przyczyny wzrostu produkcji oraz populacji, biorąc pod uwagę szariat i religię. W swoich rozważaniach wiele miejsca poświęcił kwestiom związanym z rolnictwem, analizie popytu i podaży, a także zależnościom pomiędzy cenami. W średniowieczu powszechnie stosowane były też pierwsze muzułmańskie instrumenty finansowe, oparte na zasadzie podziału zysków i strat (*profit and loss sharing* – PLS), które do dziś teoretycy ekonomii islamskiej i uczeni w szariacie uważają za najważniejsze, z punktu widzenia religii, instrumenty finansowe.

Jednak, mimo że już w średniowieczu funkcjonowały islamskie instrumenty finansowe, islamskie banki i inne instytucje finansowe pojawiły się dopiero w XX w. na fali ruchów związanych z islamskim żywieniem (*tajdid*), które za cel stawiały sobie odrodzenie społeczne i kulturalne muzułmańskich społeczeństw

¹ A. Mirakhor, *Note on Islamic Economics*, Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, Jeddah 2007, s. 17.

w duchu islamu. Można tu przywołać m.in. Braci Muzułmańskich, organizację założoną w 1928 r. w Al-Ismailijji przez Hasana al-Bannę. Jej członkowie odwrócili się całkowicie od Zachodu, odrzucając możliwość przejścia jakichkolwiek wzorców rozwojowych od cywilizacji europejskiej. W sprawach gospodarczych propagowali nacjonalizm, promowali przedsiębiorczość i zdecydowanie potępiali stosowanie oprocentowania. Za pionierską islamską instytucję finansową, która swoich operacji nie opierała na stopie procentowej, uważa się Mit Ghamr Egypt Savings Bank, założony w 1963 r. w egipskim mieście Mit Ghamr. Jednak dopiero w latach 70. ubiegłego wieku zaczęły powstawać banki, które w swojej nazwie miały przymiotnik „islamski”. Rozwój banków islamskich był warunkowany głównie wzrostem cen ropy naftowej i w rezultacie olbrzymim wzrostem dochodów państw leżących nad Zatoką Perską, a także rosnącym znaczeniem panislamizmu w krajach muzułmańskich. Bankowość islamska dynamicznie się rozwinęła i na pewno nie jest zjawiskiem przejściowym, jak mogło się to jeszcze wydawać w latach 70. Warto dodać, że banki islamskie funkcjonują również poza światem muzułmańskim, np. w Wielkiej Brytanii, która uważana jest za najważniejsze centrum bankowości i finansów islamskich poza państwami muzułmańskimi.

Bankowość islamska jest najlepiej rozwiniętym sektorem islamskiego systemu finansowego, który oprócz tego, że ma do spełnienia funkcje konwencjonalnego systemu finansowego, powinien również, jak stwierdził Muhammad Umer Chapra, jeden z czołowych ekonomistów muzułmańskich, „istotnie przyczyniać się do osiągnięcia głównych celów socjoekonomicznych islamu”. Wśród nich do najważniejszych można zaliczyć: dobrobyt gospodarczy, charakteryzujący się pełnym zatrudnieniem oraz wysokim tempem wzrostu gospodarczego, sprawiedliwość społeczną, sprawiedliwą dystrybucję dochodu i stabilność monetarną². Wpisując się w te wartości, banki islamskie w swoich działaniach powinny kierować się moralnością i dobrem społeczeństwa. Etyczność banków islamskich zapewniana jest przez przestrzeganie przez nie szeregu zasad, takich jak zakaz stosowania oprocentowania, unikanie niepewności, nakaz jałmużny czy też zakaz finansowania dóbr szkodliwych społecznie. Zasady te oparte są na szariacie, prawie religijnym muzułmanów, którego odrodzenie obserwuje się od kilkudziesięciu lat.

Należy zauważyć, że świat islamu jest bardzo zróżnicowany. W religii islamskiej istnieją liczne odłamy i nurty, a także różne szkoły prawa religijnego, dyktujące muzułmanom, jak powinno wyglądać ich życie, w tym życie gospodarcze. Trzeba też podkreślić, że muzułmańskie prawo religijne zostawia bardzo duże pole do interpretacji. Nawet w Koranie część tekstów zawiera tylko ogólne zasady,

² M.U. Chapra, *Towards a Just Monetary System*, Islamic Foundation, Leicester 1985, s. 33.

których objaśnienia zmieniały się na przestrzeni lat, często w zależności od tego, jaką szkołę reprezentował interpretujący je uczony.

To zróżnicowanie, tak charakterystyczne dla świata muzułmańskiego, przekłada się również na świat finansów, w tym bankowość. Wprawdzie w teorii zasady szariatu, na których powinien opierać się ten sektor bankowości, wszędzie powinny być takie same, to jednak praktyka pokazuje, że interpretuje się je w różny sposób, w zależności od szkoły prawnej, kraju, a nawet uczonego, który daną zasadę wyjaśnia. Również instrumenty finansowe stosowane przez banki islamskie mogą się różnić w zależności od tego, w jakim państwie działa bank. Niektóre z produktów finansowych są zgodne z szariatem w jednym kraju, a jednocześnie nieakceptowalne w innym. Ten brak zgody w poglądach na fundament działalności banków, jakimi są operacje bankowe, jest jedną z przeszkód w rozwoju bankowości islamskiej. Należy zauważyć, że chociaż bankowość ta jest trwałym elementem światowego systemu finansowego, a jej aktywa dynamicznie rosły przez ostatnie kilkadziesiąt lat, to w porównaniu z bankowością konwencjonalną wciąż ma nieduże znaczenie, nawet w wielu państwach muzułmańskich.

Konsekwencją powyższych obserwacji, jak i zainteresowań autorki, wykraczających poza ekonomię i finanse, jest niniejsze opracowanie. Warto zauważyć, że wzrastające zainteresowanie ekonomią i finansami islamskimi wśród naukowców – ekonomistów, prawników, a także teologów obserwuje się, poczynwszy od lat 70. XX w. Należy jednak zaznaczyć, że problematyką tą interesują się głównie uczeni muzułmańscy. Autorami literatury anglojęzycznej dotyczącej poruszanych zagadnień, również tej wydawanej w świecie zachodnim, poza nielicznymi wyjątkami, są muzułmanie. Niestety duża część tych publikacji pozbawiona jest analizy krytycznej wobec zjawiska, jakim jest bankowość islamska, a wręcz stanowi jej swoistą promocję. Niekiedy naukowa debata nad bankowością islamską staje się utrudniona, gdyż niektórzy uczeni muzułmańscy nawet w pracach pisanych w języku angielskim używają arabskich sformułowań, których nie tłumaczą. Jest to jedna z przeszkód w nawiązywaniu dyskusji i dialogu z ekonomistami zachodnimi.

Należy dodać, że w polskiej literaturze naukowej tematyka ekonomii islamskiej, w tym bankowości poruszana jest rzadko. Autorka niniejszej monografii podjęła się wypełnienia luki związanej z tym zagadnieniem w literaturze przedmiotu. Głównym celem pracy jest identyfikacja specyfiki, roli, a także perspektyw rozwoju bankowości islamskiej na świecie. Ponadto w pracy sformułowano cele dodatkowe:

1. Przedstawienie zasad wyjaśniających funkcjonowanie współczesnej bankowości islamskiej oraz zbadanie przyczyn ich stosowania.
2. Zbadanie czynników, które miały wpływ na rozwój islamskich instytucji bankowych w ujęciu historycznym, oraz określenie współczesnych determinant rozwoju bankowości islamskiej.

3. Porównanie rentowności banków islamskich z rentownością banków konwencjonalnych oraz określenie czynników mających wpływ na rentowność banków islamskich.

Przystępując do pracy badawczej, przyjęto następujące hipotezy:

1. Zasady szariatu, którym podlega działalność banków islamskich, determinują odmienny od bankowości konwencjonalnej charakter instrumentów finansowych, wykorzystywanych w bankowości islamskiej, zarówno pod względem ich konstrukcji, jak i sposobu generowania przychodów i kosztów.
2. Banki islamskie stanowią alternatywę dla banków konwencjonalnych w budowaniu systemu finansowego państw muzułmańskich, a główną determinantą ich rozwoju jest aktywne wspieranie tego sektora bankowości ze strony władz państwa.
3. Banki konwencjonalne charakteryzują się wyższą rentownością niż banki islamskie.

Dla zrealizowania sformułowanych celów i weryfikacji postawionych hipotez monografii nadano strukturę sześciorozdziałową.

Rozdział pierwszy stanowi analizę aspektów religijnych i historycznych ekonomii islamskiej, ze szczególnym uwzględnieniem bankowości. Jako że bankowość islamska jest oparta na prawie religijnym muzułmanów, czyli szariacie, w pierwszym podrozdziale wyjaśniono, czym jest szariat, i scharakteryzowano jego źródła. Następnie dokonano krytycznej analizy wybranych aspektów dotyczących ekonomii islamskiej. Przeanalizowano kwestie związane z ekonomią islamską jako nauką, a także wskazano cechy, jakimi powinien charakteryzować się islamski system gospodarczy, odnosząc je do współczesnego kapitalizmu. Definicje finansów i bankowości islamskiej usystematyzowano w kolejnym podrozdziale. Rozdział pierwszy kończy szczegółowa analiza ewolucji bankowości islamskiej, poczynwszy od czasów Mahometa po współczesność, wskazująca na czynniki, które miały najistotniejszy wpływ na powstanie, rozwój i stan obecny tego sektora bankowości.

Drugi rozdział pracy poświęcony jest podstawowej zasadzie bankowości islamskiej – zakazowi oprocentowania (*riba*). Zaprezentowano tu krótki przegląd poglądów na lichwę i oprocentowanie na przestrzeni lat. Historia procentu i lichwy sięga kilku tysięcy lat, a tematyka ta poruszana była już przez starożytnych filozofów. I już w najdawniejszych czasach wzbudzała wiele kontrowersji. Następnie dokonano analizy opinii na temat oprocentowania i lichwy w islamie, a także wyjaśniono, czym jest *riba* i jakie rodzaje *riba* można wyróżnić. Przedstawiono dwa podejścia do problemu lichwy i oprocentowania, rozpowszechnione wśród muzułmańskich uczonych: liberalne i ortodoksyjne. Rozdział kończy dyskusja nad przyczynami zakazu stosowania oprocentowania przez banki islamskie, w ramach

której zbadano zarówno przyczyny ekonomiczne, jak i religijno-społeczne tego zjawiska.

Zakaz *riba* nie jest jedyną zasadą, na której muszą opierać swoją działalność banki islamskie. Pozostałe zasady omówiono w rozdziale trzecim. Przedstawiono zarówno ich podstawy teoretyczne, jak i ich przełożenie na praktykę bankową. Pierwszą część rozdziału poświęcono nakazowi unikania niepewności (*gharar*) i zakazowi spekulacji (*maysir*). Wskazano, jak interpretowano te zasady w przeszłości, a jak interpretuje się je w czasach współczesnych w odniesieniu do ekonomii i finansów. Następnie wyjaśniono, jak ważny jest nakaz jałmużny (*zakat*), i omówiono rolę, jaką banki odgrywają w przestrzeganiu tej zasady. Kolejną omówioną zasadą jest zakaz inwestowania i handlowania produktami nielegalnymi (*haram*), do których należą m.in. tytoń, alkohol, narkotyki, pornografia, broń, przemysł rozrywkowy, ale również np. wieprzowina. Przedstawiono także koncepcję dzielenia zysków i strat, która powinna stanowić podstawę działalności banków islamskich. Nadzór nad zgodnością działalności islamskiego banku z wyżej wymienionymi zasadami jest z reguły sprawowany przez radę szariatu. I to radzie szariatu poświęcona jest ostatnia część rozdziału. Omówiono jej rolę i zadania, a także wskazano, kto może w niej zasiadać. Poruszono również problemy i kontrowersje związane z funkcjonowaniem rad szariatu w bankach islamskich.

W rozdziale czwartym przedstawiono istotę instrumentów finansowych, które są oferowane przez banki islamskie, przeanalizowano ich konstrukcję, problemy z nimi związane, a także wskazano na zakres ich wykorzystania. Skupiono się na charakterystyce instrumentów, będących muzułmańskimi odpowiednikami kredytów i depozytów, oferowanych przez banki konwencjonalne. Wpierw zaprezentowano instrumenty występujące po stronie aktywów (instrumenty finansowania), a następnie pasywów (depozyty) islamskich banków. Wyróżniono dwie grupy instrumentów finansowania. Pierwszą z nich tworzą instrumenty oparte na koncepcji dzielenia zysków i strat, a drugą – oparte na dźugu. Obie grupy przeanalizowano pod względem konstrukcji, zastosowania, jak również kontrowersji, jakie wzbudzają. W kolejnych dwóch podrozdziałach omówiono konstrukcję i zasadę działania depozytów muzułmańskich. W pierwszym z nich omówiono rachunki bieżące i konta oszczędnościowe oraz wskazano na możliwości i zakres stosowania islamskich kart płatniczych, natomiast w kolejnym scharakteryzowano depozyty terminowe. Najwięcej uwagi poświęcono depozytom opartym na koncepcji *mudaraba*, najbardziej pożądanym z punktu widzenia szariatu. Wskazano m.in. na konsekwencje, jakie wynikają z funkcjonowania takiego typu depozytów dla banków i ich klientów. Ostatni podrozdział dotyczy systemu gwarantowania depozytów islamskich.

Rozdział piąty jest studium przypadku na temat bankowości islamskiej w Maledywach. Wybór tego państwa jest nieprzypadkowy. Pod względem wartości

aktywów Maleszja wprawdzie nie jest największym rynkiem bankowości islamskiej na świecie, ale uważa się, że jest to rynek najlepiej rozwinięty, na którym obok siebie wspólnie działają w podobnych warunkach zarówno banki islamskie, jak i konwencjonalne. W tej części monografii w pierwszej kolejności przedstawiono ewolucję bankowości islamskiej w Maleszji i zanalizowano czynniki, które przyczyniły się do jej rozwoju. Następnie zbadano stan rozwoju bankowości islamskiej na tle bankowości konwencjonalnej, biorąc pod uwagę takie wielkości, jak aktywa, wartość dostarczanego finansowania oraz wartość lokowanych w bankach depozytów. Zbadano również strukturę finansowania, dostarczanego przez banki islamskie w Maleszji oraz strukturę depozytów, lokowanych w tych bankach, zwracając szczególną uwagę na zgodność oferowanych instrumentów z szariatem. Przeanalizowano również rentowność banków konwencjonalnych i islamskich w Maleszji w latach 2010–2016 i zbadano, czy występują istotne statystycznie różnice w rentowności w tych dwóch grupach banków. W ostatnim podrozdziale przeprowadzono badanie ekonometryczne, mające na celu wskazanie czynników determinujących rentowność maleszyjskich banków islamskich.

Szósty rozdział pracy stanowi próbę oceny stanu i perspektyw rozwoju bankowości islamskiej. Na początku zanalizowano jej obecny stan, biorąc pod uwagę takie kwestie, jak: wielkość aktywów bankowości islamskiej ogółem oraz ich udział w całości aktywów finansów islamskich, wielkość aktywów bankowości islamskiej w poszczególnych regionach świata i poszczególnych państwach, penetracja bankowości islamskiej w poszczególnych krajach. W tej części opracowania wskazano również, ile banków na świecie i w jego poszczególnych regionach oferuje islamskie produkty i usługi finansowe, a także przedstawiono największe banki islamskie. Drugi podrozdział poświęcony jest współpracy międzynarodowej, którą podejmują banki centralne, regulatorzy rynku i różnego rodzaju instytucje wspierające z państw, w których funkcjonują banki islamskie, jak również same banki islamskie. Omówione w tym rozdziale organizacje międzynarodowe są m.in. twórcami standardów, które mają na celu ujednolicenie instrumentów, procedur i regulacji prawnych w poszczególnych państwach, gdzie funkcjonuje bankowość islamska, a także dostosowanie ich do wymogów obowiązujących banki konwencjonalne. Podsumowaniem rozdziału jest zbadanie szans i wyzwań dalszego rozwoju bankowości islamskiej na świecie.

Monografia ma charakter teoretyczno-empiryczny i stanowi próbę wielowymiarowej analizy podejmowanego zagadnienia. Ta wielowymiarowość wynika m.in. z interdyscyplinarnego charakteru pracy, wykraczającego poza ekonomię i finanse, a wkraczającego również w takie dyscypliny naukowe, jak religioznawstwo, historia, demografia czy socjologia. Aby osiągnąć postawione cele i zweryfikować hipotezy, posłużono się różnymi metodami badawczymi – analizą porównawczą, przyczynową, analizą prawną-dogmatyczną, analizą opisową,

a także syntezą. W rozdziale piątym wykorzystano ponadto metody statystyczne i ekonometryczne.

Podstawę przeprowadzonych w pracy badań stanowiła analiza publikacji naukowych i materiałów źródłowych. Oparto się głównie na anglojęzycznej i polskojęzycznej literaturze naukowej z zakresu ekonomii islamskiej, finansów i bankowości islamskiej, teorii ekonomii, historii myśli ekonomicznej, finansów konwencjonalnych, w tym szczególnie bankowości, religioznawstwa oraz historii. Ważnym źródłem informacji były również raporty i dokumenty organizacji międzynarodowych, opublikowane m.in. przez Komisję ds. Islamskich Usług Finansowych (Islamic Financial Services Board), Thomson Reuters, Pew Research Center, a także akty prawne. Analiza stanu rozwoju bankowości islamskiej w Malezji została przeprowadzona w oparciu o dane publikowane przez bank centralny Malezji (Bank Negara Malaysia), zaś badania statystyczne i ekonometryczne dotyczące rentowności malezyjskich banków oparto na danych zebranych z ponad 300 sprawozdań finansowych banków, danych pochodzących z bazy Eikon Thomson Reuters oraz bazy Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

Zamieszczone w pracy liczne cytaty z Koranu zostały zaczerpnięte z przekładu Józefa Bielawskiego, wydane w 1986 r. przez Państwowy Instytut Wydawniczy. Z kolei hadisy pochodzą z anglojęzycznej literatury przedmiotu i były tłumaczone przez autorkę.

W pracy przyjęto uproszczoną transkrypcję terminów arabskich, najczęściej używaną w literaturze anglojęzycznej. Unikano stosowania znaków diakrytycznych i odmieniania terminów arabskich.

Rozdział 1

Charakterystyka ekonomii islamskiej ze szczególnym uwzględnieniem finansów i bankowości

1.1. Prawo religijne muzułmanów – szariat i jego źródła

Islam jest po chrześcijaństwie drugą co do wielkości pod względem liczby wyznawców religią świata. Szacuje się, że jest ich około 1,8 mld (24% ludności). Jest również najmłodszą z trzech wielkich religii monoteistycznych. Narodził się na Półwyspie Arabskim w VII w., a jego twórcą był prorok Mahomet.

Należy zaznaczyć, że muzułmanie stanowią grupę bardzo zróżnicowaną, dlatego wielkim błędem jest postrzeganie ich jako monolitu. Podziały wśród społeczności muzułmańskiej zaczęły się krótko po śmierci Mahometa. Pierwsza schizma miała miejsce w 657 r., kiedy to charydżyci oddzielili się od głównego nurtu islamu podczas bitwy pod Siffin¹. Jednak najistotniejszy podział w dziejach islamu został dokonany w 661 r., powstały wówczas dwa główne nurty tej religii – sunnizm i szyizm. Po śmierci Mahometa pojawił się problem, kto będzie jego następcą. Część muzułmanów uważała, że władza powinna pozostać w rodzinie proroka i wspierała jego zięcia Alego, który ich zdaniem został wyznaczony w testamencie Mahometa do pełnienia tej funkcji. Zwolennicy Alego, nazywani *szia' Ali* (stronnictwo Alego), to ci, którzy twierdzą, że prawo następstwa po Mahomecie należy się wyłącznie członkom jego rodziny, a także tym, którzy uważają rodzinę proroka za źródło inspiracji i dążenia ku rozumieniu przekazanego przez niego objawienia koranicznego. Jednak większość społeczności muzułmańskiej popierała najbliższego współpracownika Mahometa, Abu

¹ Szerzej na temat charydżytów zob. J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, wyd. 4, Warszawa 2014, s. 169–171.

Bakra, argumentując, że nie istnieje zaświadczone instrukcja przekazywania władzy. Ponieważ następca proroka nie mógł dysponować siłą proroctwa, sunnici byli przekonani, że jest on jedynie władcą gminy muzułmańskiej – chalifą, czyli kalifem. Z kolei szyici twierdzili, że następcy Mahometa została powierzona także wiedza ezoteryczna i dlatego postrzegali go również jako interpretatora nauk religijnych². Współcześnie, według szacunków Pew Research Center³, około 87–90% muzułmanów jest sunnitami, zaś 10–13% szyitami. Większość szyitów zamieszkuje cztery państwa: Iran, Pakistan, Indie oraz Irak, ale ich duże skupiska (milion lub więcej) występują również w Turcji, Jemenie, Azerbejdżanie, Afganistanie, Syrii, Arabii Saudyjskiej, Libanie, Nigerii oraz Tanzanii⁴.

Podziały wśród muzułmanów doprowadziły do ukształtowania różnych szkół muzułmańskiej jurysprudencji (*fiqh*). Wśród głównych szkół prawa muzułmańskiego wymienia się cztery szkoły sunnickie: hanaficką, malikicką, szaficką i hanbalicką. Można się spotkać z opinią, że piątą szkołą prawną, nazywaną dżafarycką, jest szyicka doktryna prawna⁵. Muzułmańskie szkoły prawne mają podstawowe znaczenie dla procesu powstania prawa islamskiego, w tym również gospodarczego.

Religijne prawo islamu, czyli szariat (wyraz ten oznacza drogę lub ścieżkę prowadzącą do wodopoju), może być zdefiniowane jako zbiór norm, wartości i zasad regulujących muzułmański model życia. Innymi słowy, szariat reguluje wszystkie aspekty życia muzułmańskiego społeczeństwa, w tym wiarę, gospodarkę, kwestie socjalne, politykę i kulturę⁶. Może to wydawać się dziwne ludziom Zachodu⁷, gdzie prawo religijne rozwinęło się zupełnie inaczej niż w islamie.

² A. Dziśiów-Szuszczkiewicz, *Szyici i sunnici na Bliskim Wschodzie: odwieczny konflikt czy współpraca ponad podziałami?*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2008, s. 10–11.

³ Pew Research Center jest niezależnym komitetem doradczym, który stawia sobie za cel informowanie opinii publicznej o problemach, postawach i tendencjach kształtujących świat. Prowadzi badania opinii publicznej, badania demograficzne, analizę treści medialnych i inne empiryczne badania z zakresu nauk społecznych. Główną siedzibę ma w Waszyngtonie. Zob. <http://www.pewresearch.org/> [20.07.2017].

⁴ Pew Research Center, *Mapping the Global Muslim Population. A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, October 2009.

⁵ Szerzej na temat muzułmańskich szkół prawnych zob. I.C. Kamiński, *Słuszność i prawo. Szkic prawnoporównawczy*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 2003, s. 136–139 oraz P.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, tłum. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, PWN, Warszawa 1969, s. 330–333.

⁶ *Islamic Financial System. Principles & Operations*, ed. A.W. Dusuki, International Shari'ah Research Academy of Islamic Finance, Kuala Lumpur 2011, s. 6.

⁷ W niniejszej pracy wielokrotnie pojawia się słowo „Zachód”. Należy je rozumieć jako cywilizację łacińską, która oparta jest na takich fundamentach, jak filozofia grecka, etyka chrześcijańska i prawo rzymskie. Por. W. Kłag, *Cywilizacja łacińska w myśli Feliksa Konecznego (wybrane zagadnienia)*, „Racjonalia” 2014, nr 4.

Nawet w średniowieczu, kiedy społeczeństwo zachodnie było całkowicie chrześcijańskie, prawa życia codziennego wynikały z prawa zwyczajowego, opartego na źródłach rzymskich, które należy oddzielić od prawa Bożego, oznaczającego zasady duchowe, a nie zwykłe prawa odnoszące się do społeczeństwa⁸. Z kolei według szariatu nie ma rozróżnienia między domeną religijną i świecką, *sacrum* a *profanum*⁹. Porządek prawny reguluje całe życie muzułmanina. Warto też zwrócić uwagę na społeczny charakter prawa muzułmańskiego, które stawia na pierwszym miejscu dobro i interesy społeczności muzułmańskiej, a dopiero na drugim planie dobro i interesy poszczególnych jednostek¹⁰.

Należy dodać, że świadomość odmienności prawa islamskiego jest stosunkowo nowa. Jeszcze w latach 70. XX w. prawo islamskie traktowano jako relikw przeszłości. Współcześnie sytuacja jest zupełnie inna. Niemal we wszystkich krajach muzułmańskich, nawet tych zlaicyzowanych, nieislamskie regulacje zastępowane są aktami prawnymi, inspirowanymi Koranem. Znaczenie szariatu potwierdza fakt, że naucza się go w szkołach wyższych, a niektóre z uczelni stają się centrami muzułmańskiej myśli prawniczej¹¹.

Zasady szariatu opierają się na dwóch grupach źródeł: pierwotnych i wtórnych. Wśród tych pierwszych można wyróżnić źródła tekstowe, czyli Koran i *sunnę*, oraz źródła oparte na zdolności rozumowania – *idmę* i *kijas*. Z kolei do źródeł wtórnych należą: preferencja prawna, założenie kontynuacji, zwyczaj, wzgląd na dobro publiczne, zapobieganie czynnościom, które mogą doprowadzić do zła, oraz praktyki mieszkańców Medyny¹².

Koran jest bezsprzecznie najważniejszym źródłem prawa religijnego muzułmanów. Ta święta księga islamu w języku arabskim występuje pod wieloma nazwami. Najpopularniejsza z nich brzmi *Al-Kuran*, co można przetłumaczyć jako recytację. Inna nazwa, *Al-Furkan*, może być rozumiana jako wybawienie, ratunek. Koran nazywany bywa również *Umm Al-Kitab*, czyli Matką Księgą – archetypiczną

⁸ S.H. Nasr, *Istota islamu. Trwałe wartości dla ludzkości*, tłum. K. Pachniak, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 2010, s. 103.

⁹ Według Starego Testamentu Bóg jest jedyną i ostateczną sankcją prawa, zaś prawa ludzkie są ucieleśnieniem jego woli. W Biblii prawo określa się jako Boże nakazy (*micwa*, Pwt 11.13), nakazy, prawa i pouczenia (*tora*, Rdz 26.5), przykazania (*dawar*, Pwt 4.13) i prawa (*miszpot*, Wj 21.1). Biblia nie rozróżnia religijnego i świeckiego naruszenia prawa. Rabinowie nie rozróżniali praw danych przez Boga (*fās*) i praw ludzkich (*lex*), jak to czynili Rzymianie, lecz wszystkie prawa uznawali za wyraz Bożej woli. Takie rozumienie prawa w Biblii w dużej mierze odpowiada rozumieniu koranicznemu prawa. Należy zauważyć, że bycie muzułmaninem oznacza akceptację ważności szariatu, *ibidem*, s. 104–106.

¹⁰ J. Bielawski, *Islam*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1980, s. 85.

¹¹ I.C. Kamiński, *Ślusznosc i prawo...*, s. 131–132.

¹² *Islamic Financial System...*, s. 152–153. W niniejszej pracy źródła wtórne nie będą omawiane, szerzej na ich temat zob. M.H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, Islamic Texts Society 2005, rozdz. 12 i nn.

księgą zawierającą źródła wszelkiej wiedzy, a także *Al-Huda*, co oznacza przewodnika w podróży ludzi ku Bogu¹³.

Wszyscy muzułmanie, niezależnie od odłamu czy szkoły doktrynalnej, uznają Koran za dosłowne objawienie słowa Bożego. Wszystko, co związane z Koranem, np. kaligrafowanie jego wersetów, recytowanie sur, uważane jest za święte. Księga ta towarzyszy muzułmaninowi przez całe życie¹⁴. Zawiera nie tylko przykazania religijne i moralne, lecz także wszelkiego rodzaju przepisy prawne, często nawet bardzo drobiazgowo, które miały ogromne znaczenie w momencie, gdy kształtowało się społeczeństwo arabskie. Wybrane wersety Koranu stały się podstawą nowej organizacji państwowej, czyli zawierały, mówiąc współcześnie, zasady konstytucji¹⁵. Warto też dodać, że chociaż opisane w Koranie zasady są niepodważalne, można je reinterpretować za pomocą egzegezy.

Po Koranie, drugim najważniejszym źródłem prawa muzułmańskiego jest sunna (*Sunnah*). Etymologicznie słowo to oznaczało u dawnych Arabów drogę, regułę, sposób postępowania. W znaczeniu religijnym zaś termin ten odnosi się do czynów, wypowiedzi i sposobu postępowania proroka Mahometa¹⁶. Jednostką miary sunny jest hadis, czyli pojedyncze świadectwo, zwykle tłumaczone jako tradycja¹⁷. Część hadisów dotyczy codziennych aspektów życia, np. jak uczciwie przeprowadzać transakcję handlową. Hadisy były gromadzone po śmierci Mahometa przez uczonych sunnickich i szyickich. Po krytycznej analizie zostały zebrane i posegregowane w kilku kanonicznych zbiorach w IX w. Największym autorytetem wśród muzułmanów cieszą się zbiory hadisów autorstwa Buchariego oraz Muslimy, znane pod nazwą *Sahih* („prawdziwe”)¹⁸.

Jak już wspomniano, poza źródłami tekstowymi, czyli Koranem i sunną, do źródeł pierwotnych szariatu należą idźma i kijas. Stanowią one niejako dopełnienie prawa w wypadku, gdy dwa najważniejsze źródła opisują sporną kwestię zbyt ogólnie. Słowo „idźma” (*ijma*) jest rzeczownikiem odczasownikowym pochodzącym od arabskiego wyrazu *ajma'a*, który oznacza „zdecydować i zgodzić się na coś”¹⁹. Zatem idźmę, czyli konsensus, można zdefiniować jako zgodę wspólnoty islamskiej co do jakiejś praktyki lub też opinii w zakresie obrzędów religijnych albo jakiegokolwiek innej dziedziny. Taka praktyka lub opinia staje się w ten sposób islamska²⁰. Warto zwrócić uwagę, że chociaż idźma uznawana jest za jedno

¹³ S.H. Nasr, *Istota islamu...*, s. 32.

¹⁴ *Ibidem*, s. 29.

¹⁵ J. Bielawski, *Islam...*, s. 45.

¹⁶ *Ibidem*, s. 59.

¹⁷ A. Scarabel, *Islam*, tłum. K. Stopa, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 40.

¹⁸ J. Bielawski, *Islam...*, s. 62.

¹⁹ *Islamic Financial System...*, s. 156.

²⁰ A. Scarabel, *Islam...*, s. 42.

z podstawowych źródeł szariatu przez wszystkie muzułmańskie szkoły prawne, to istnieją kontrowersje między nimi dotyczące zakresu idźmy, tzn. czy wspólnotę islamską reprezentuje całe społeczeństwo wierzących, czy wyłącznie uczeni itp.²¹ Przykładowo, według szyitów przy ustalaniu konsensusu musi być obecny imam. Natomiast kijas (*qijas*), oznaczające rozumowanie poprzez analogię, jest stosowane wówczas, gdy pozostałe trzy źródła milczą na dany temat bądź nie istnieje zgoda w społeczności co do jakiejś kwestii. W takiej sytuacji orzeczenie wydaje sędzia bądź ekspert w określonej dziedzinie, który czyni to nie tylko w oparciu o Koran i sunnę, lecz kieruje się także własnym sumieniem i doświadczeniem. Zatem w rozumowaniu analogicznym trudno jest uniknąć wpływów osobistych przekonań eksperta²². Warto zauważyć, że to źródło szariatu nie jest uznawane przez szyitów.

Zanim zostaną omówione główne zasady szariatu odnoszące się do ekonomii i finansów islamskich, należy zaznaczyć, że muzułmańskie prawo religijne zostawia bardzo duże pole do interpretacji. Nawet w Koranie część tekstów zawiera tylko ogólne zasady, których objaśnienia zmieniały się na przestrzeni lat, a także w zależności od tego, jaką szkołę reprezentował interpretujący je uczony. Szczególnie podatne na różne interpretacje są przepisy dotyczące ekonomii i finansów, co wynika z faktu, że Koran oraz sunna powstały w czasach całkowicie innych niż współczesne. Przykłady różnych wykładni szariatu wobec kwestii związanych z gospodarką i pieniądzem zostaną przedstawione w dalszej części niniejszej pracy. Warto dodać, że jest stosunkowo niewiele uczonych w szariacie, którzy są jednocześnie ekspertami w ekonomii i finansach. Dlatego też instytucje islamskie, które chcą działać w zgodzie z prawem religijnym, muszą często korzystać z pomocy laickich ekspertów. Niekiedy powoduje to sytuacje „patologiczne”, mianowicie przeforsowywane są rozwiązania, które często przeczą zasadom szariatu. Tego typu praktykom ma przeciwdziałać działalność takich instytucji, jak Międzynarodowa Akademia Jurysprudencji Islamskiej (International Islamic Fiqh Academy – IIFA), mająca siedzibę w Dżuddzie w Arabii Saudyjskiej i Akademia Jurysprudencji Islamskiej (Islamic Fiqh Academy – IFA), działająca w New Delhi w Indiach, gdzie studiuje się i prowadzi prace naukowe dotyczące m.in. kwestii związanych z prawnymi aspektami działalności gospodarczej i finansowej muzułmanów.

²¹ Szerzej na ten temat zob. G.F. Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 190–226.

²² A. Scarabel, *Islam...*, s. 44.

1.2. Ekonomia islamska – analiza krytyczna

W latach 60. XX w. zaczął pojawiać się termin „ekonomia islamska” (*Islamic economics*), który odnosi się zarówno do ekonomii jako nauki, jak i do islamskiego systemu gospodarczego.

Badacze zajmujący się ekonomią islamską za jej prekursora często uważają średniowiecznego uczonego arabskiego Ibn Chalduna (1332–1406)²³, wskazując, że starał się on wyjaśnić naturę zjawisk ekonomicznych na przestrzeni dziejów oraz analizował przyczyny wzrostu produkcji i populacji, biorąc pod uwagę szariat i religię²⁴. Większość swoich przemyśleń dotyczących ekonomii Ibn Chaldun zawarł w dziele *Muqaddimah*²⁵. Wiele miejsca poświęcił tam kwestiom związanym z rolnictwem, analizie popytu i podaży, a także zależnościom między cenami. Twierdził, że cena towarów żywnościowych wzrasta nie tylko z uwagi na ich zbyt małą ilość, lecz także ze względu na rosnące koszty produkcji. Jako przykład podawał Andaluzję, która służyła z wysokich cen. Tłumaczył to zjawisko nieurodzajną ziemią, wymagającą dużych nakładów do wyprodukowania zboża. Warto dodać, że był zwolennikiem umiarkowanych cen i przeciwnikiem cen zbyt niskich. Uważał, że zbyt niskie ceny prowadzą do zubożenia społeczeństwa. Przykładowo, jeśli ceny towarów rolnych są coraz niższe, to spadają dochody zarówno rolników, jak i wszystkich osób zaangażowanych w produkcję żywności – młynarzy, piekarzy itp. W przypadku zbyt niskich cen ubożeją również pracownicy państwowi, w tym armia, gdyż państwo opłaca ich głównie z pieniędzy pochodzących z podatków, a te nałożone na rolnictwo maleją. Ponadto Ibn Chaldun uważał, że wyłącznie niskie podatki przyczyniają się do rozwoju gospodarki i wzrostu dobrobytu, ponieważ skłaniają ludzi do podejmowania i rozszerzania działalności gospodarczej, a dzięki temu produkcja rośnie. Wzrost podatków ma zaś efekt odwrotny²⁶. Jak zatem widać, Ibn Chaldun na długo przed Arthurem Lafferem²⁷ przestrzegał przed zbyt wysokimi podatkami, które mogą przynieść efekt odwrotny do zamierzonego.

²³ Ibn Chaldun uważany jest za prekursora współczesnej historiografii, socjologii i ekonomii. Na temat życia Ibn Chalduna zob. A. Hourani, *Historia Arabów*, tłum. J. Danecki, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 1995, s. 13–16.

²⁴ A. Yousri Ahmed, *Methodological Approach to Islamic Economics: Its Philosophy, Theoretical Construction and Applicability* [w:] *Theoretical Foundations of Islamic Economics*, ed. H. Ahmed, Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, Jeddah 2002, s. 22.

²⁵ Zob. Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, ed. N.J. Dawood, transl. F. Rosenthal, Princeton University Press, New Jersey 2015.

²⁶ I.S. Beik, *Ibn Khaldun's Contribution on Modern Economics Development: An Analysis Based on Economic Issues*, <http://www.uned.es/congreso-ibn-khaldun/pdf/06%20Irfan%20Beik.pdf> [10.05.2013].

²⁷ Na temat poglądów A. Laffera dotyczących podatków zob. m.in. A.B. Laffer, *The Ellipse: An Explication of the Laffer Curve in a Two-Factor Model* [w:] *The Financial Analyst's Guide*

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7865-802-3